

אחרית דבר: אמריקה בידיו של אל מלא חמה יונתן תובל

למשמע דבריו של נשיא ארצות הברית בנאום שנשא לרגל יום השנה החמישי לפיגועי 11 בספטמבר, אפשר לדמות כי הדיה התרבותיים של "חוטאים בידיו של אל מלא חמה", דרשתו המפורסמת של ג'ונתן אדוורדס, היו מזעזעים אפילו את מגדלי התאומים. שכן, לדעת הנשיא בוש עוברת אמריקה תקופה של "התעוררות" דתית שלישית במספר בהיסטוריה שלה, ואין זה מקרי שגל התעוררות זה שוטף את האומה האמריקנית דווקא בעת הזאת. שהרי תחושות המסירות הדתית של אזרחי ארצות הברית מתעוררות הפעם על רקע מאבקה של אמריקה בטרור הבין-לאומי, ומאבק זה, לגרסתו של הנשיא הנוכחי, אינו אלא מלחמת חורמה בין טוב לרע.

התייחסותו של הנשיא בוש למאבק בטרור כמונחים דתיים אינה צריכה להפתיע. כזכור, את המלחמה שהכריז ב־2001 הוא הגדיר כ"מסע צלב". אך מעניינים יותר הם דבריו על גל שלישי של התעוררות דתית (a third awakening). בדברים אלה נחשפת נקודת הסתכלות חדשה – לאומית יותר, אוניברסלית (או "קתולית") פחות – ששורשיה נעוצים כמדומה בתקופת "ההתעוררות הגדולה" (the Great Awakening) של אמצע המאה השמונה-עשרה, תקופה שהיא פרק יסוד בהיסטוריה הדתית של ארצות הברית. אין דרך טובה יותר לעמוד על מאפייניה ועל עוצמתה של תקופה זו מאשר קריאה בדרשה "חוטאים בידיו של אל מלא חמה" של ג'ונתן אדוורדס. דרשה זו, שנכתבה בשנת 1741, היא ללא ספק הידועה בין הדרשות שנכתבו באותה תקופה. כמוכנים רבים היא נתפסה כבר בזמנה כיצירה בעלת עוצמה ייחודית, וזרעה מורא בקרב קהילות שלמות בניו-אינגלנד.

אם בעיני הקורא העכשווי נעוץ עיקר עניינה של הדרשה באיכויותיה הפורמליות והאסתטיות, הרי שבעבור קהל קוראיה המקורי, ועל אחת כמה וכמה בעבור קהל מאזיניה, היו איכויות אלה רק ערך מוסף, שנועד להעצים את תוכנה. דרשותיו של אדוורדס, כך מספרים, היו מופעי אימים של ממש. לפי העדויות מן התקופה, אדוורדס נהג לשאת את דרשותיו כשהוא עומד על הבימה שבקדמת הכנסייה, ואט אט היה מכניס את קהל שומעיו למצב של אקסטזה.

הקהל הגיב בקריאות, בזעקות, ולבסוף אף בצווחות של ממש. בזה אחר זה היו השומעים מתקדמים לקדמת הכנסייה, מסתופפים סביב אדוורדס ומתחננים בפניו שיחוס עליהם ויקטע ולו לרגע את דרשתו. קולו של הדרשן היה מונוטוני, ועיניו היו נעוצות כמהופנטות בחבל הפעמון התלוי בקצה האחר של הכנסייה. הוא לא עצר להישייר מבט בקהל המתגורר סביבו. לא כל שכן לנחמו.

ואולם, קשה לעמוד על יכולתו של מופע שכזה להלך אימים במידה כזאת בלי להבין את הסביבה התיאולוגית-התרבותית שבה פעל אדוורדס, ובכלל זה את השפעתה של תנועת ההשכלה על התרבות הדתית והאינטלקטואלית בניו-אינגלנד של אותה תקופה. הממסד הכנסייתי, שהתבסס בניו-אינגלנד לאחר "ההגירה הגדולה" של הפוריטנים מאנגליה בשנת 1630 ואילך, התאפיין במבנהו הקהילתי (Congregational) הייחודי. הכנסייה לא היתה פתוחה לכולם. החברות בקהילה הכנסייתית הוגבלה לקבוצה מסוימת של אנשים – לאלה שיכלו להעיד שהם חוו חוויה דתית. קהילה מיוחסת זו הורכבה מאנשים "נבחרים", דהיינו, כאלה שנבחרו לברית החסד שבין האדם לאלוהים. מייסדי הכנסייה כינו אותם "קדושים נראים" (visible saints).

הכנסיות בניו-אינגלנד קמו בכל מקום שאליו הגיעו די אנשים שיכלו לזהות זה אצל זה את הסימנים המעידים על כך שהם "בעלי ברית". הברית (covenant) היתה העיקרון המייסד של הכנסייה, והיא שעמדה ביסוד "ההגירה הגדולה" של 1630. הפוריטנים המהגרים עזבו את אנגליה בעקבות השבר שהתגלע בינם לבין אחיהם הפוריטנים האנגלים. הללו האמינו שעל הכנסייה להיות גוף לאומי, ושההשתייכות אליה צריכה להיקבע על בסיס גיאוגרפי. במילים אחרות, הם סברו כי על הכנסייה לאמץ אל חיקה את כלל האוכלוסייה. לתפיסתם של הפוריטנים שהיגרו לאמריקה, מבנה זה של הכנסייה הוא בגדר כפירה. העיקרון הלאומי-הגיאוגרפי, שלפיו הכנסייה מורכבת מכלל האוכלוסייה, והחברות בה אינה אלא פונקציה של מקום מגורים, היה בעיניהם מכני ולא-אמתי, שכן בהשתתפות מסוג זה אין ממד רוחני – אין כאן ברית. זאת למעשה הסיבה העיקרית שבגינה הם היגרו מאנגליה ופנו להקים מושבה משלהם בעולם החדש. הם קראו למושבתם ניו-אינגלנד, אך "אנגליה חדשה" זו לא נועדה לשמש חלופה לאנגליה הוותיקה, כי אם להיות אות ומופת לאנגלים עצמם.

אין זאת אומרת שכל אחד מהמהגרים עמד בעצמו במבחן הדתי. כבר בקרב הדור הראשון של "ההגירה הגדולה" היה שיעור בעלי הברית רק כחמישית מכלל האוכלוסייה. רובה המכריע של האוכלוסייה לא נכלל אפוא בקהילה, ואף שהכול נדרשו ללכת לכנסייה, לשמוע את הדרשות, לשלם מסי דת וכו',

מרום האנשים נמנעה ההשתייכות האינטימית לקהילה. "מנועים" אלה ידעו שהם לא ניחנו ביכולת לקבל על עצמם את הברית, והתפללו לחסד האלוהי שיאפשר להם לקבלה ביום מן הימים. אין להניח שמייסדי הכנסייה האמינו באמת ובתמים שכל מי שטען שהוא קדוש אכן היה כזה; אך הם שיערו שמרבית חברי הקהילה אכן עברו חוויה דתית אמתית, ושמרבית בעלי הברית בחברה השתייכו בפועל לקהילה.

סיפורם של המהגרים הפוריטנים לניו-אינגלנד הוא סיפורה של כל מהפכה. אם הדור הראשון של המהגרים התאפיין בלהט האמונה ובביטחון בצדקת הדרך, הרי שבדור השני פחתו מאוד השכנוע והלהט. אם שיעור "בעלי הברית" בקרב בני הדור הראשון היה כחמישית מכלל האוכלוסייה, הרי ששיעורם בקרב בני הדור השני היה נמוך עוד יותר. בל נטעה: במושגים של ימינו, גם בני הדור השני והשלישי היו אנשים אדוקים ומאמינים לכל דבר. אלא שהם התקשו לגייס את הרומנטיקה הנחוצה לשם השכנוע העמוק העומד ביסוד חוויית החסד האלוהי. אנשים אלה ירשו את המהפכה, אך שוב לא היו מהפכנים בעצמם.

בניגוד לדימוים, הפוריטנים היו אנשים פרגמטיים. מרגע שהבינו את הסכנה האורבת להמשכיות הקהילה, הם חיפשו – ומצאו – פתרון. הם הבינו שכדי להבטיח את המשכיות הברית, עליהם לפתוח את הכנסייה ולהרחיב את שורותיה; זאת ועוד, הם הבינו שכדי להרחיב את שורות הכנסייה, עליהם לקבל כחברים את צאצאי המהפכה – כלומר, את בני הדור השני והשלישי למהגרים – גם אם אין הם עומדים במבחן שנדרש מהוריהם. בשנת 1662 יצאה אפוא הוראה, כי גם מי שאינו עומד במבחן הברית, יהיה מעתה ואילך חבר בקהילה. פתרון זה, שנהוג לכנותו "ברית מחצית הדרך" (the halfway covenant), הגביל אמנם את החברות בקהילה למעין "מעמד ביניים", שמעמדו וזכויותיו לא היו זהים לחלוטין לאלה של "הנבחרים", אך אמור היה להבטיח כי הברית תוסיף ותתקיים.

אלא שהשנים הבאות הביאו עמן אתגרים לא פשוטים. חיכוכים עם הרשויות באנגליה ומלחמה ממושכת נגד האינדיאנים המיטו אסון על המושבות האנגליות, ואילו השגשוג הכלכלי שבא בעקבות המלחמה העמיד בפני האמונה אתגרים חדשים. הערכים השמיימיים של הצדק, היושר והטיב נדחקו הצדה ופינו את מקומם לערכים ארציים יותר, דוגמת אדמות, רום ופרוות. אין פלא שקשה היה לשמור על להט האמונה בסביבה כזאת.

אך את האתגר הגדול ביותר בתחילת המאה השמונה-עשרה הציבה לפוריטנים האמריקנים תנועת ההשכלה, ודווקא כביטוייה הדתיים. בניגוד

לאירופה הקתולית, שבה לבשה תנועת ההשכלה צורה אנטי־קלריקלית במפגיע (וולטר הוא כמובן הדוגמה המובהקת ביותר לכך), במושבות האנגליות של צפון אמריקה נרתמה הכמורה לגיוס ערכי הרציונליזם לשיירות הדת. התוצאה היתה מרשימה. עד מהרה הכה רעיון ה"דת הרציונלית" שורש בכל רחבי המושבות, והתמורות לא פסחו אפילו על האל, שכמו שינה עתה את קלסתריו: ברוח התקופה החל האל להיפתס כישות רציונלית, והרחמים נתפסו כפועל יוצא של היגיון בריא, שלא לומר אנושי. לפתע ניתן היה לשאת ולתת עם אלוהים, או לכל הפחות לשכנעו לגזור את דינך לחסד.

שורות הכנסייה נפתחו אפוא באותו רגע היסטורי, שבו עצם מושג הברית עבר את התמורה המהפכנית ביותר שלו. אם בעבר נתפסה הברית כחוויה בעלת עוצמות רוחניות אדירות, שרק מעטים זכו בה, הרי שכעת היא הפכה להצעה פתוחה ומתמדת, בבחינת הבטחה שהאלוהים חייב לממשה, אם אך ישכיל האדם לקבל את תנאיו. המוני העם, שבעבר חשו כי החברות בכנסייה סגורה בפניהם, נהרו עתה לפתחה.

הדרשה "חוטאים בידיו של אל מלא חֶמָה" נכתבה על רקע אחד מגלי התגייסות ההמונים, ששטפו את ניו־אינגלנד בשנות השלושים והארבעים של המאה השמונה־עשרה. גלים אלה, ששיאם ב"ההתעוררות הגדולה" (the Great Awakening) של 1740, היו במידה רבה נקודת משבר. זאת מאחר שהדרך לזכות בבעלות על הברית התרחבה עד כדי כך, שכוח המשיכה של הכנסייה יצא מכלל שליטתה. הכמרים, שעמלו קשה לעורר את החוויה הדתית בקרב האוכלוסייה בתקווה לזהות את יחידי הסגולה ולהביאם לשורות הכנסייה, מצאו עצמם לפתע מול המונים שסברו כי סוף סוף באה שעתם. טקסי הקבלה, שנועדו מלכתחילה ליחידים ולבודדים, הפכו לפתע לטקסים המוניים (אגב, מי ששיכלל יותר מכול את טקסי הקבלה היה סבו של ג'ונתן אדוורדס. הוא אירגן טקסים המוניים, שנקראו open communion). לא ניתן להבין את תופעת האוונגליזם, ובכלל זה את "הטְּלֶה־אוונגליזם" העכשווי של דמויות כריזמטיות דוגמת אורל רוברטס, פט רוברטסון ובילי גראהם, בלי להכיר את הרקע הדתי והתרבותי העומד בבסיס תופעה זו.

אבל אדוורדס עצמו היה אוונגליסט אמביוולנטי למדי, ולו מפני שהיה קלוויניסט מושבע. לידו של אדוורדס, ההתעוררות הגדולה, על ביטוייה הדתיים־רציונליסטיים, שחקה את מעמדו של האל. מי שמעמיד במרכז החוויה הדתית את שאלת יכולתו של האדם לבחור – ובראש וראשונה לבחור בחסד – נוטל בעצם מהאלוהים את כובד משקלו. זאת ועוד, עצם הרעיון שהאל ככול

על ידי ברית כלשהי, נחשב בעיני אדוורדס לכפירה. שהרי האל, כפי שמצהיר אדוורדס בדרשתו, "אינו כבול בהבטחה או בחובה." כקלוויניסט אדוק, אדוורדס האמין שאף פעם אין לדעת אם פני האדם לגאולה או למארת עולם. הבחירה נותרת בידי אלוהים לבדו, ותחושה בטוחה מדי בעניין גורלי זה היא חטא כל יכופר.

ואמנם, התיאולוגיה הפוריטנית תבעה ספק-אישי תמידי, ואדוורדס ביקש בדרשה זו לספקו. מכאן גם השפה שבה הוא בוחר להשתמש, ואשר מטרתה היא אחת – לערער את הביטחון העצמי של השומע בסיכוייו לזכות בגאולה. עם זאת, החרדה מפני הגיהנום אינה אמורה להניע את השומעים לכפר על חטאיהם כדי לזכות בגאולה. אדוורדס האמין אמנם ביכולתו של האדם לתקן את דרכיו, אך הוא לא האמין ביכולתו להבטיח לעצמו מחילה באמצעות כפרה. המחילה – ההבטחה לגן עדן – אינה ניתנת לבחירה ואף לא לבקשה. היא נתונה לרצונו הבלעדי והשרירותי של האל. במובן זה, גישתו של אדוורדס היתה מהפכנית. היא חתרה להשיב על כנה את האמונה בתיאולוגיה הקלוויניסטית הקלסית, זו אשר יסודה באמונה כי גורלו של האדם – לחסד או לשאול, לגן עדן או לגיהנום – נגזר עוד בטרם היוולדו (predestination). אלא שעל רקע המגמות הרציונליסטיות שהתעוררו סביבו, ובראשן האמונה שהשתרשה בדבר יכולתו של האדם לשלוט בגורלו, נדרש אדוורדס להרכיב את תורתו בעוצמה רבה יותר מכל קודמיו.